

Валерій Васильєв
(Київ)

ВПЛИВ “ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ” 1937 – 1938 РР. НА ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В УРСР

Vasylyev V. The impact of “Great terror” on the economic process in the Ukrainian Soviet Socialistic Republic (1937 – 1938).

The author based on the analysis of new archival documents investigated how the negetave aspects of economic processes of 1930th impacted the mentality of Communist party’s leaders, who, in their turn, initiated new waves of political repression. Besides the role and results of state terror in the administration of some branches of industry in the Soviet Ukraine in the 1937–1938 were found out.

Завдяки наполегливій праці істориків та громадськості протягом останніх років значно поглибилося наукове осмислення політичних репресій доби тоталітарного режиму в Україні. Вчені опублікували значну кількість літератури з цієї тематики, ввели у науковий обіг новий документальний матеріал, зокрема з архівів колишніх радянських спецслужб. Протягом останніх років помітним став перехід від позитивістських методологій у дослідженнях до спроб теоретичного осмислення феномену “великого терору”¹.

Сьогодні зрозуміло, що на різних етапах історії України радянської доби репресії й терор використовувалися державою, оскільки були необхідною умовою життєздатності комуністичного режиму та засобом побудови комуністичного суспільства. Слід також врахувати, що марксистська світоглядна схема, класовий підхід до аналізу суспільних явищ і процесів у поєднанні з ідеєю месіанської ролі всесвітньої пролетарської революції та віри у безмежні можливості впливу сучасної держави на суспільство обумовлювали специфіку свідомості й мислення керівників СРСР у 1920–1930-х рр. Для їх марксистської свідо-

мости природною була жорстка ув'язка змін відносин власності з процесами «очищення політичної надбудови» українського суспільства від “родимих плям” капіталізму. Тому терор був інструментом диктатури пролетаріату, елементом соціальних технологій з метою трансформувати суспільство у відповідності до вимог марксистсько-ленінської ідеології та уявлень радянських лідерів.

Здійснення політичного курсу керівництвом Компартії завжди являло собою певну суміш, поєднання державного терору та правових дій. Після періодів масового терору, що загрожували підірвати життєві основи суспільної стабільності, наступало більш активне використання правових регуляторів державної діяльності.

Проте період “великого терору” (1937-1938 рр.) був відзначений таким сплеском масштабних репресій, що вчені приділяли їй приділяють трактуванню цих трагічних подій пильну увагу. Багато різних сторін жакливого “єжовщини” (від М.Єжова – наркома внутрішніх справ тих років) вже висвітлені вітчизняними істориками². Водночас у світовій історіографії не вщухають дискусії щодо пояснення причин цього феномену.

Більшість дослідників вважає, що основною причиною “великого терору” було прагнення керівництва СРСР знищити так звану “п'яту колону” – потенційних та реальних супротивників комуністичного режиму³. Інші вказують, що терор спровокували протиріччя між різними групами партійних, радянських, господарських керівників, “центром” та регіонами в управлінській системі, незадоволення суспільства діями влади, що виразно проявилось під час голосування на виборах наприкінці 1937 р. тощо⁴. Серед істориків затверджується точка зору: “великий терор” – це поняття, що включає масові репресивні операції серпня 1937 – листопада 1938 рр.⁵, а також широкомасштабні репресії проти керівників різного рівня (“кадрова революція”)⁶.

Наукові інтерпретації політичних чинників “великого терору”, гострі дискусії навколо оцінок ролі марксистської ідеології у перетворенні репресій на постійну політичну практику, на наш погляд, призвели до певного послаблення інтересу до аналізу різних аспектів соціально-економічних процесів у другій половині 1930-х рр. Зокрема, майже недослідженими залишаються економічні процеси в Україні під час “великого терору”, обумовленість політичних дій радянського керівництва результатами “економічного розвитку” республіки.

Тому метою даної статті є спроба дослідити на основі аналізу нових архівних документів, наскільки негативні аспекти економічних процесів у 1930-х рр. впливали на свідомість лідерів Компартії, які ініціювали нові хвилі політичних репресій, й, водночас, з'ясувати роль

та наслідки державного терору в управлінні окремими галузями промисловості, сільського господарства УРСР у 1937-1938 рр.

Для аналізу показників функціонування окремих галузей економіки використовувались статистичні дані тих часів. Не дивлячись на викривлення та похибки, що існували тоді, уважне вивчення радянської статистики, особливо даних Управління народногосподарського обліку Державної планової комісії УРСР, надає змогу робити висновки щодо загальних економічних тенденцій та процесів.

Дане дослідження зосереджувалося на двох важливих для республіки галузях економіки: сільському господарстві та вугільній промисловості. Протягом 1930-х рр. Україна постачала у державні фонди більше третини загальної кількості збіжжя, що знаходилося там. Виробуток вугілля сягав більше половини загальносоюзного⁷. Тому функціонування цих галузей мало серйозне значення для вищого політичного керівництва СРСР та УСРР (з 1936 р. – УРСР).

Слід зазначити, що економічні проблеми у сільському господарстві, здійснення політичних репресій в українському селі в 1937-1938 рр. ще чекають на своїх дослідників⁸. Натомість, вчені неодноразово звертались до теми політичних репресій у вугільній промисловості Донбасу. Надрукована перша книга Донецького обласного тому серії книг “Реабілітовані історією”⁹, навчальний посібник З. Лихолобової¹⁰, монографії О. Бута, П. Доброва¹¹ та американського історика Х. Куромія¹², у яких досліджувалися різні аспекти цієї тематики. Але вплив репресій на економічний розвиток вугільної промисловості Донбасу автори спеціально не вивчали.

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що наприкінці 1936 р. керівництво СРСР зіткнулося з величезними труднощами у розвитку сільського господарства України. На хвилі стаханівського руху лідери країни вирішили досягти різкого зростання виробництва продовольства. Утім, за офіційними даними, республіка не виконала значно збільшені, у порівнянні з 1935 р., плани здачі державі збіжжя, цукрового буряку, інших сільськогосподарських продуктів. В умовах непоганого врожаю зернових культур централізоване постачання продовольством різних категорій населення з державних фондів з другої половини 1936 р. забезпечувалось на мінімальному рівні. 1 листопада 1936 р. застосували обмеження на вільний продаж борошна¹³. Після скасування картокової системи (1 листопада 1934 р.) та початку вільного продажу хліба (січень 1935 р.) радянські лідери знов повернулися до апробованих заходів. Селяни Харківської, Вінницької, Чернігівської, Одеської областей опинилися на порозі нового голоду. У кількох районах Харківській області дітей з голодуючих сімей передали до дитячих будинків.

Такі дії місцевої влади стали відомі у різних регіонах УРСР. На селі поширювалися чутки, що хліба у країні немає, тому що вивезли на пароплавах до Іспанії. Всіх очікувала нова карткова система отримання хліба. Водночас у містах посилювалися страйкові настрої¹⁴.

Історики досі не мають повної картини отримання генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Й. Сталіним інформацій радянських спецслужб, партійних, радянських органів про ситуацію на місцях. Проте дії «вождя» дозволяють зробити висновок: він знав або здогадувався, що існує серйозне незадоволення суспільства владою. Технології зниження/подолання таких настроїв були вже напрацьовані – Сталін у другій половині 1936 р. активно використовував кампанії боротьби з “саботажем” стаханівського руху, судові процеси над троцькістами, зіннов’свцями, “правими ухильниками” для здійснення більш жорстокої репресивної політики.

Наприкінці 1936 р. на зустрічі з керівниками УРСР він заявив, що республіка “провалила” виконання державних планів задачі сільгосппродукції. Сталін підкреслив, що, наприклад, Харківська область не здала державі заплановані збіжжя та цукровий буряк, а її керівники зазналися й перетворилися на агрономів¹⁵. Через деякий час перший секретар Харківського обкому КП(б)У М. Демченко отримав призначення першим заступником наркома землеробства СРСР (що демонструє підступність Сталіна). У 1937 р. М. Демченка арештували за звинуваченням у керівництві контрреволюційною організацією “правих” в Україні¹⁶.

Хвиля репресій у сільському господарстві України піднялася навесні 1937 р. У ході сівби у республіці пройшло масове звільнення працівників районних та обласних земельних управлінь. Значну частину їх органи НКВС звинувачували у “шкідницькій” діяльності¹⁷.

Підстави у чекістів були: до різних партійно-радянських органів надходили тисячі листів про свавілля низових працівників, їх брутальні дії щодо населення, яке опинилося на межі нового голоду. Реальну картину життя українського села відтворює доповідна записка генерального прокурора УРСР М. Михайлика до першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора щодо причин звільнення з роботи колишнього прокурора Одеської області¹⁸. Михайлик відзначав, що 7 червня 1937 р. в Арбузинському районі області під суд потрапив звинувачений у крадіжки колосків, 12 липня лікар в’язниці зафіксував, що той від виснаження не рухається, а 16 липня звинувачений помер. У Гросудівському районі звинувачений помер, поки суд розбирав його справу щодо крадіжки колосків. У Фрунзенському районі обвинуваченого у зрізанні колосків засудили на 8 років. Наступного дня він помер від виснаження.

Як бачимо, голод штовхав селян на порушення відомого сталінського закону від 7 серпня 1932 р. про охорону соціалістичної власності, а місцева влада та судові органи засуджували вмираючих людей.

Низові партійно-радянські органи широко практикували незаконні арешти. У липні 1937 р. бюро Тілігуло-Березанського райкому партії підняло питання перед Одеським обкомом КП(б)У щодо надання права арешту усім головам сільрад. Районний прокурор не дав записати у протокол таке рішення, утім арешти у районні були звичайним явищем. У селі Пташино сільські активісти арештували колгоспницю М. Бобченко, чоловік якої служив у Червоній армії, за звинуваченням у крадіжці кількох колосків жита. Напередодні арешту від виснаження померла дитина жінки. У селі Тизули сільська влада арештувала 14-річного хлопчика за звинуваченням у крадіжці колосків. У день арешту від виснаження помер його батько. В Арбузинському районі голова райвиконкомом Криживицький віддав наказ начальнику райміліції арештовувати усіх колгоспників та одноосібників, які зрізають недоспілий хліб на власних присадибних ділянках.

Насильство місцевих керівників над селянами набувало гротескних форм. У Бобринецькому районі після рішення райкому КП(б)У про мобілізацію населення на жнива бригада завідуючого відділом райкому Липовецького влаштувала нічні облави, вдиралася до домівок, піднімала людей з ліжок, саджала їх у машини та відправляла на лани. Місцеві активісти влаштували облаву на кінотеатр, тільки настирливі прохання його директора зупинили незаконні арешти. На залізничній станції Помічна ще одна бригада насильно забрала усіх людей на жнива¹⁹. Архівні документи свідчать, що подібні процеси характерні для всієї України.

З другої половини 1937 р. кампанії збору врожаю, здавання державі збіжжя супроводжувалися розгортанням репресій проти місцевих партійно-радянських працівників. Сталін 3 серпня 1937 р. надіслав секретарям національних компартій, крайкомів та обкомів шифровку, у якій наголошувалося: “За останній час у краях, областях та республіках викрита шкідницька робота ворогів народу в області сільського господарства, спрямована на підрив господарства колгоспів та на провокування колгоспників на незадоволення проти радянської влади шляхом цілої системи знущань та глумливості над ними.

ЦК вважає суттєвим недоліком керівництва справою розгрому шкідників у сільському господарстві той факт, що ліквідація шкідників провадиться лише закритим порядком за лінією органів НКВС, а колгоспники не мобілізуються на боротьбу з шкідництвом та його носіями.

Вважаючи абсолютно необхідною політичну мобілізацію колгоспників навколо роботи, що здійснюється з розгрому ворогів народу у сільському господарстві, ЦК ВКП (б) зобов'язує обкоми, крайкоми та ЦК нацкомпартій організувати у кожній області у районах 2-3 відкритих показових процеси над ворогами народу – шкідниками сільського господарства, які пробралися до районних партійних, радянських та земельних органів (працівники МТС й райЗВ, предРВК, секретарі РК і т.п.), широко висвітлювати хід судових процесів у місцевій пресі²⁰.

11 серпня 1937 р. Сталін власноручно відредагував шифровку, що відправили на адресу партійних органів, уповноважених Комітету Заготівель СРСР, начальників контор “Заготзерно”: “Голова Комітету Заготівель при РНК СРСР Клейнер викритий та арештований, як ворог народу, якій організував шкідництво в області хлібозаготівель, будівництва хлібних елеваторів, заготівлі та зберігання сортового насіння.

Завдання партійних та радянських організацій, усіх чесних працівників заготівельного апарату викорчувувати усі корінця та ліквідувати усі наслідки шкідництва ворога народу Клейнера в органах Комітету Заготівель й забезпечити успіх у справі заготівлі та зберігання хлібу, у справі виконання постанов Пленуму ЦК ВКП(б) та РНК СРСР щодо поліпшення сортового насіння зернових культур.

РНК СРСР та ЦК ВКП(б) зобов'язують місцеві радянські та партійні органи перевірити усю практику роботи органів Комітету Заготівель, зокрема, “Заготзерно”, та суворо покарати усіх, хто намагався або намагається завадити справі хлібозаготівель та справі формування, зберігання та використання фонду чистосортного насіння зернових культур²¹.

31 серпня та 10 вересня 1937 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР прийняли спільні постанови про боротьбу “з кліщом та наслідками шкідництва у справі зберігання збіжжя” (тексти, на жаль, не знайдені, маємо згадки про них в інших архівних документах), що конкретизували напрямки проведення показових судових процесів, зокрема, у системі “Заготзерно”. Прямі вказівки Сталіна на розгортання репресій ретельно виконували місцеві керівники. Співробітники органів радянської держбезпеки займалися організацією процесів. Перші секретарі обкомів КП(б)У особисто доповідали Сталіну щодо підготовки до проведення процесів. Наприклад, 16 вересня 1937 р. перший секретар Київського обкому партії С. Кудрявцев телеграфував до Кремля: “На виконання вказівок ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 11 вересня по Київській області провадимо наступні показові суди над зрадниками зі зберігання збіжжя:

1. Суд над працівниками Ржищівського складу Заготзерно. За справою притягаються 7 чоловік. Призначено до слухання 18 вересня.

2. Суд над працівниками Фастівського пункту Заготзерно. За справою притягаються 3 чоловіки. Призначено до слухання 20 вересня.

3. Суд над працівниками Білоцерківського елеватору. За справою притягаються 6 чоловік. Призначено до слухання 25 вересня.

Київський обком прохає ЦК ВКП(б) дозволити також провести показовий процес над колишнім уповноваженим Комзаг РНК у Київській області Передирієм та працівниками Заготзерно Полторацьким та Мучатовим, які були організаторами шкідництва у системі Заготзерно у Київській області, із застосуванням до них заходів, передбачених постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 11 вересня”.

Принадно зауважимо, що останній абзац тексту цього документу був підкреслений червоним олівцем, що характерно для Сталіна. На тексті шифровки збереглися підписи: “”за – Молотов”, “Ст.” (Сталін), “Каганович”²².

Після таких настанов вищого політичного керівництва країни в Україні, інших республіках провели показові судові процеси. Один з них організували у Гайсинському районі Вінницької області. 16 вересня 1937 р. заступник наркома юстиції УРСР А. Гарін надіслав до Косіора спецповідомлення “Про контрреволюційну троцькістську диверсійно-шкідницьку організацію у Гайсинському районі Вінницької області”, у якій повідомляв, що сесія Вінницького обласного суду у Гайсині 27 серпня розглянула у відкритому судовому засіданні справу 6 колишніх керівників Гайсинського району. Підсудні – колишні секретар райкому партії М. Трахтман, голова райвиконкому М. Родович, начальник Гайсинського районного земельного відділу І. Петровський, районний державний агроном З. Товстонос, старший агроном Кибличської МТС Г. Твердохліб, голова колгоспу “Більшовик” Г. Макмак, а також куркуль Г. Кучевський.

Їх звинуватили “у тому, що зорганізувалися у контрреволюційну троцькістську банду на чолі з троцькістом Трахтманом, протягом останніх 3-4 років здійснювали систематичні шкідницькі акти у сільському господарстві Гайсинського району з контрреволюційною метою – підірвати потужність сільського господарства, розвалити колгоспи, зірвати землеустрій, заплутати сівозміни, підірвати зростання скотарства, зменшити кормову базу, розвалити радянський апарат на селі, розкласти працівників колгоспів та сільських рад, щоб викликати обурення колгоспників та незадоволення політикою партії та Радянської влади...”.

Гайсинський район мав велике значення у сільському господарстві Вінницької області. Йому надавали серйозну державну допомогу сільськогосподарськими машинами, кредитами, завезли чистосортне насіння, надіслали нових працівників. “Але, - відзначав Гарін, за 3-4 останніх роки район мав великі прориви: систематично з року в рік не виконує район державних зобов’язань з хлібопоставок та м’ясопоставок, врожайність не досягає того, що можуть та повинні давати колгосп, землеустрій зривається, сівозміна плутається, боротьба зі шкідниками (сільськогосподарськими. – Авт.) зривається та саботується, скотарство не забезпечується кормами, лани забруднені бур’янами, впровадження нових культур, зокрема конюшини й люцерни призводить до провалу, безгрунтовий засів трав - гине до 70%, городні бригади у колгоспах розпадаються, а це призводить до загибелі значної частини кормового буряку, просапні засіваються у деяких колгоспах на забрудненій площі або у мокрий ґрунт, що зменшує врожайність, а іноді призводить до загибелі засівів, у 1932-1933 рр. знищувалися коні, молотба відбувалася таким чином, що часто-густо хліб пропадав від дощів. По селах відбувалися найгрубіші порушення революційної законності, неприпустиме нехтування прав колгоспників та одноосібників, знущання над ними”.

На суді у Гайсині прилюдно заявили, що Трахтман – “бувалий троцькіст”. Ще у 1924 р. студентом Комуніверситету ім. Артема, він відкрито виступав проти генеральної лінії партії, “замаскувався та дворушником пробрався до партійного апарату» на керівні посади. За підтримки троцькістів Трахтман увійшов до контрреволюційної організації, що існувала у Вінницькій області, а незабаром заснував троцькістську організацію у Гайсинському районі.

Перед свідками та журналістами у залі суду розгорталася страшна картина зрадництва: “Цілком зрозуміло, що Трахтман для вербування до цієї організації зупинився на класово-чужих елементах. Дізнавшись, як секретар РПК, що Родович, сумнівна у минулому особа, - офіцер армії Керенського²³, який приховував національну приналежність (поляк. – Авт.), допустив відвертий опортунізм у податковій політиці, дізнавшись, що директор Гайсинської МТС Химич – виходець з куркульської родини, що батько Химича – організатор гетьманських банд, брат – поліцейський, сам Химич у минулому правий есер, дізнавшись, що директор Гайсинського цукрового заводу Пожидаєв – чужа людина, що розкласяся, двічі виключалася з партії, - цих осіб Трахтман вербує до контрреволюційної організації”. Він розставив їх на ключових посадах, а вони, у свої чергу, вербували нових зра-

дників. Як наслідок, МТС у районі заповнили чужі люди: колишні дворяни, безпаспортні, вихідці з куркульських сімей.

Агрономом найбільшого у районі колгоспу “Більшовик” у селі Краснопілка призначили “шпигуна, шкідника, у минулому керуючого поміщицьким маєтком” Філяновича, головою колгоспу - «шкідника» Макмака. Усі вони, за словами Трахтмана, мали на меті: “знизити врожайність у колгоспах, а тим самим й вартість трудової та кількість хлібу, що здається державі як натуроплата, викликати обурення колгоспних мас політикою партії та уряду”.

У колгоспі “Більшовик” в 1931-1932 рр., за розпорядженням Макмака та Філяновича, знищили понад 100 коней. Вони заявили, що “коні вже не потрібні, будуть сталі коні - трактори”. У 1935-1936 рр. у колгоспі засіяли цибулю 40 га забрудненої землі. Врожаю не отримали. У 1936 р. під час молотби загинули від дощів 6,5 тон пшениці.

Сільські кореспонденти з Краснопілки повідомляли про це у газети “Комуніст” та “Соціалістичне село”, на зборах з критикою дій керівництва колгоспу намагалися виступити окремі колгоспники. Але останніх силою виводили із зали. Макмак широко практикував штрафи та побиття колгоспників. Його розгнuzданість не мала межі. У 1935 р. він оштрафував 203 колгоспника, кількох з них на усі трудові. А колгоспники Коновал, Мартинюк, Сидорчук померли від побоїв, нанесених їм Макмаком.

Приголомшені слухачі дізналися, що агроном Твердохліб втягнув до контрреволюційної організації куркуля Кучерського. “Знаючи про те, що Кучерський з куркульської сім’ї, - стверджувалося на процесі, - батько його мав до революції 25 десятин землі, двигун, молотарку, складні інші сільськогосподарські машини, що батько та він підлягали висилці під час ліквідації куркульства, але тоді зникли, що Кучерський контрреволюційно налаштований, мріє щодо помсти тим, хто розкуркулив його родину, - втягнув останнього до шкідництва, запропонував шкідницькі здійснювати підготовку ґрунту. Кучерський у Чельницькому колгоспі навесні 1937 р. це й робив, а також зіпсував трактор. Щоб приховати наслідки шкідництва, Кучерський виходив на роботу у нічну зміну”.

Багато мешканців Гайсинського району повірили, що колишні керівники – вороги та шкідники. Під час процесу до суду приходили добровільні свідки, які вимагали допросити їх, розповідали щодо безчинств та беззаконь місцевої влади. Трахтмана, Родовича, Твердохліба, Товстоноса засудили до розстрілу, Петровського и Макмака – до 10 років в’язниці, а Кучерського – до 8 років²⁴.

Генеральний прокурор ССРСР А. Вишинський 20 вересня 1937 р. направив Й.Сталіну та голові РНК СРСР В. Молотову доповідну записку, в якій вказував, що в прокурорських органах знаходилось 170 справ з шкідництва у сільському господарстві, 50 з них – в Україні. 28 вересня він повідомив, що кількість справ з цього приводу в СРСР збільшилась до 408, значно зросла кількість засуджених²⁵.

Всього в Україні з 1 червня 1937 р. до 10 січня 1938 р. провели 72 показових судових процеси, на яких засудили 399 чоловік. З них 238 приговорили до розстрілу, 161 – до 10 років ув'язнення. Із загальної кількості, 17 процесів провели у справах шкідництва у сільському господарстві, 27 – у скотарстві, 27 – системі “Заготзерно” та Комітету заготівель, 1 – вугільній промисловості²⁶.

Таким чином, 72 судовий процес було організовано на виконання наведених вище директив Сталіна. Це, а також хід процесів, свідчать про кілька особливостей репресій у сільському господарстві. Очевидно, що Сталін та його оточення намагалися використати незадоволення селян колективізацією, голодомором 1932-1933 рр., їх ненависть до місцевих працівників для кадрової чистки низових управлінських структур.

Американський історик Ш. Фітцпатрик аналізувала подібні процеси на території РРФСР. Її висновок про те, що роль Москви (вважаємо, що правильніше казати Кремля. – Авт.) у їх проведенні не слід перебільшувати, цілком правильний²⁷. Але слід додати, що вказівки Сталіна зобов'язували місцевих чиновників організувати судові фарси. Інше питання, чи вдалося керівництву Компартії переконати суспільство, що лише місцеві керівники винуваті у бідах та стражданнях людей? Здається, що ні. У всякому випадку, ми не помічаємо у газетних матеріалах, що висвітлювали процеси, здравих на честь Сталіна. Це відноситься й до виступів свідків. Селяни гарно розуміли, хто та що є першоджерелами суспільних негараздів.

Репресії у сільському господарстві не обмежувалися проведенням фальсифікованих судових процесів. Більше всього людей постраждало у ході здійснення масових репресивних операцій. Проте встановити точну кількість арештованих та засуджених у сільському господарстві дуже важко внаслідок своєрідності “чекістської статистики” того часу²⁸. Поки що висловимо обережне припущення, що репресії проти низових управлінців складали лише частку державного терору, спрямованого проти селян, які мали нещастя потрапити до обліково-карткової системи обласних УНКВД, або були заарештовані за доносами, свідченнями, “вибитими” у ході допитів тощо.

У 1938 р. репресії у сільському господарстві продовжувалися. На XIV з'їзді КП(б)У (13 червня 1938 р.) перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов промовив дуже показові слова: “Вороги робили усе, щоб розорити наші колгоспи. Труднощі, які пережила Україна під час колективізації, були організовані за завданням Пілсудського²⁹ та німецьких фашистів. Вороги відчували, яку потужність несуть колгоспи для України, для селянства, для соціалістичної держави. Тому вони усі сили доклали, щоб зірвати колгоспне будівництво, піти на саботаж, на провокацію й, тим самим, підривати колгоспи, розоряти їх та домагатися незадоволення з боку селян... Ми ворогів в основному розбили, але у нас залишилися ще ворожі коринці й було б зовсім невірно та шкідливо думати, що вже усе зроблене. Ми повинні бути пильними, повинні завжди готовими до бою, готовими до того, щоб безпощадно громити шпигунів та зрадників. І ми їх розгромимо, та доб'ємо до кінця”³⁰.

Схожі оцінки ситуації, а, відповідно, й політичні дії радянського керівництва простежувались у вугільній промисловості республіки. В історичній літературі неодноразово висловлювалася думка, що стахановський рух, який виник у Донбасі в другій половині 1935 р., спричинив низку серйозних суперечностей у економіці, соціальній та політичній сферах суспільства, перетворився на каталізатор політичних репресій в регіоні та в УРСР³¹.

Дійсно, стаханівський рух, політично підтриманий керівництвом Компартії, поклав величезну відповідальність на місцевих комуністів. Партійні керівники різного рангу вимагали від господарників негайного поширення стахановських методів на усіх підприємствах й ділянках виробництва. Проте досягти цього виявилось неможливим за умов низького технічного рівня вугільної галузі, специфіки організації виробництва, нестачі матеріальних ресурсів.

У гонитві за рекордами на другий план відійшли планово-профілактичні ремонти, не здійснювалися підготовчо-перспективні роботи. Обладнання спрацювалося, частішали аварії та простої. Становище ускладнилося після запровадження у 1936 р. нових технічно необґрунтованих норм, які майже на третину перевищували попередні. Від господарських керівників вимагалось організувати стаханівські “доби”, “тижні”, “місячники” з метою виконання норм шахтарями. Проте люди відмовлялися від виснажливої праці. Зарплати знизилися, виробництво дезорганізовувалося.

За таких умов партійні керівники перекладали провину на господарників, ті, у свою чергу, на інженерно-технічних працівників. Перший секретар Сталінського обкому партії С. Саркісов на одному з партійних активів заявив: “Саботажник стаханівського руху – це майже

контрреволюціонер”³². Це була не сама різка заява з тих, що лунали у ті часи. У грудні 1936 р. на пленумі ЦК ВКП(б) М.Єжов сказав, що деякі керівники вугільної промисловості були шкідниками, намагалися викликати незадоволення робітників діями уряду, влаштовуючи для цього аварії. М.Єжов демагогічно наголосив, що ці керівники вважали робітників за худобу, життя якої нічого не варто³³.

Для кращого розуміння процесів, що відбувалися безпосередньо у шахтах, розглянемо один з архівних документів. Це меморандум члена Донецького обласного суду Афоніна щодо результатів дослідження справи з аварією 18 грудня 1936 р. на шахті “Юнком”, що супроводжувалася людськими жертвами. Копію документу у травні 1937 р. голова Верховного Суду УРСР Ф. Шумятський надіслав першому секретарю ЦК КП(б)У С.Косіору. У супроводжувальній записці зазначалося: “При розгляді справи встановлено, що трест “Орджонікідзевугілля” та “Донбассвугілля” приховали від слідства надзвичайно важливі факти стосовно аварії та не допомогли слідству виявити факти шкідництва. Справу передано до Донецької прокуратури для додаткового розслідування”.

З меморандуму зрозуміло, що 18 грудня 1936 р. на шахті “Юнком” сталася трагедія – викидом породи завалило 6 шахтарів. Через 12 годин двох з них вдалося відкопати, але четверо загинули. За фактом аварії відкрили карну справу, звинувачуючи головного інженера шахти Колесникова, начальника ділянки Валентинова, горно-технічного інспектора Стельмаха у порушенні правил техніки безпеки. На попередньому слідстві вони визнали себе винними.

5 лютого 1937 р. керуючий трестом “Орджонікідзевугілля” Фесенко у листі до начальника місцевого НКВД УРСР Хаєта заявив, що за його думкою, яку підтримала більшість спеціалістів, завал стався внаслідок великого викиду породи, підмитой підземними водами. Тому судити головного інженера Колесникова підстав не було. Призначені для з’ясування обставин справи експерти не дійшли до однозначного висновку щодо причин трагедії. 23 березня 1937 р. у шахті знайшли тіло ще одного із загиблих робітників, але у слідчі органи не повідомили. Вірогідно, не бажали знову повертатися до цієї справи. Схожу позицію зайняло керівництво тресту “Донбассвугілля”, яке створило комісію для розслідування справи, але її висновки не надіслали слідчим органам.

Проте останні з’ясували, що до цієї трагедії, у серпні-вересні 1936 р. на шахті сталося 3 викиди породи. Внаслідок порушень правил безпеки та завалів у 1936 р. загинуло 13 робітників, зафіксовано 970

випадків травматизму. З серпня до грудня 1936 р. видобуток вугілля різко впав.

Колесников заявив у ході слідства, що знав про відставання кріпильних робіт та збільшення довжини врубів уступів. Тому Афонін робив висновок: “Оскільки це так, Колесников як інженер, не міг не знати наслідків, що можуть відбутися від таких порушень, а отже, - значить він свідомо вів ділянку до завалу”. Викликані до суду свідки заявили, що 18 грудня 1936 р. на шахті намітили стахановську добу. 16 грудня директор шахті Гарбузов провів технічну нараду, наголосив на необхідності дати підвищений видобуток вугілля. Валентинов заявив, що такий видобуток він дати зможе, але просить головного інженера спуститися у шахту й особисто оглянути загрозову ділянку роботи. Він повторював свої прохання у наступні дні, але Колесников у шахті не побував. У стаханівську добу стався завал.

Афонін відзначав: “Я вважаю поведінку Колесникова 16-18 грудня не випадковою, і на підставі вищевикладеного вважаю, що у діях головного інженера є елементи шкідництва, тобто злочини, передбачені статтею 54-7 КК (шкідництво)”. Утім, Афонін пропонував тимчасово не заарештовувати Колесникова, тому що на шахті зіпсувалися 2 насоси, вона опинилася під загрозою повного затоплення³⁴.

Справа на шахті “Юнком” – яскраве свідчення ситуації у вугільній промисловості та обставин здійснення репресій проти спеціалістів. У 1936 р. до судової відповідальності у Донбасі було притягнуто 1000 інженерно-технічних працівників (ІТП), засуджено половину з них³⁵. З’явилися шахти, які у народі отримали назву “інженерно-виправних робіт”.

Безглузді й злочинні репресії супроводжувались зниженням заробітної плати у вугільній промисловості Донбасу на 20%. Більше 55% шахтарів працювали на одному місці менше одного року. За другу половину 1936 р. змінилося 20% начальників дільниць та майже половина завідуючих шахтами.

Донецький обком КП(б)У вимагав від комуністів та безпартійних ретельно стежити за поведінкою звільнених з посад та виключених з партії, викривати “маскування троцькістських дворушників”. Проте після проведених в області у вересні 1936 р. арештів 600 так званих «троцькістів» керівництво обкому опинилося під загрозою політичних звинувачень. Керівництво ЦК КП(б)У вирішило, що обком недостатньо самокритично провів обговорення постанови ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р. “Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки у роботі ЦК КП(б)У”.

Принагідно зауважимо, що ця постанова створювала політичне підґрунття для репресій проти вищого політичного керівництва УРСР, тому що, мовляв, апарат ЦК КП(б)У виявився “засміченим ворогами народу”. Секретар ЦК КП(б)У П. Постишев звинувачувався у втраті “більшовицької пильності”, оточенні себе “ворогами”, за що отримав догану.

Для обговорення постанови на Донецький обласний партактив у (11-13 лютого 1937 р.) відрядили голову РНК УРСР П. Любченка. Але не він, а голова донецького УНКВД В. Іванов виявився головною фігурою у критиці обласного керівництва. Він заявив про “сімейність” у стосунках керівників, а отже, - відсутність пильності. Висновок головного чекіста області був відверто погрозливым: “Безпринципність бюро обкому та його першого секретаря Саркісова гальмували своєчасне викриття ворогів”³⁶.

Після таких заяв С.Саркісов, вимушений виправдовуватися, демонстрував особливу зятятість у пошуках «зрадників». За 3 місяці він більше 10 разів виступав на партійно-господарських активах області із закличками до пильності, організовував виключення з партії, зняття з посад та арешти керівників за матеріалами, наданими НКВД. Архівні документи свідчать, що він особисто сприяв арештам голови облвиконкому М. Іванова, секретаря обкому КП(б)У А. Вайнова, директора Макіївського металургійного заводу Г. Гвахарія³⁷.

Вже у першому кварталі 1937 р. репресії у Донбасі набули масового характеру. С. Саркісов офіційно заявив, що органи НКВС викрили та ліквідували у Донбасі 112 груп фашистів, у складі 587 чоловік. Серед репресованих було 11 членів обкому партії³⁸.

Утім, ситуація у вугільній промисловості продовжувала погіршуватися. Видобуток вугілля у 1936 р. не перевищив рівень 1935 р., у першому кварталі 1937 р. план було виконано на 89,5%³⁹. Керівництво СРСР занепокоїлося. 20 квітня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) призначило С. Саркісова керівником тресту “Донбасвугілля”. Його попередню посаду обійняв перший секретар Горьківського крайкому ВКП(б) Е. Прамнек⁴⁰.

28 квітня 1937 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР прийняли постанову “Про роботу вугільної промисловості Донбасу”, в якій, зокрема зазначалося: “Нерідко господарські, партійні та, особливо, профспілкові організації вугільного Донбасу відносяться неприпустимо бездушно до працівників вугільної промисловості, припускають огульні репресії, виключення з партії та профспілок, звільнення з роботи або віддають до суду”. Парторганізації Донбасу зобов’язувалися, поряд з “викорчо-

вуванням шкідницьких елементів”, всебічно підтримувати та допомагати сумлінно працюючим інженерам, технікам та господарникам⁴¹.

На виконання цієї постанови у ЦК КП(б)У 4-5 травня 1937 р. провели нараду, де заслухали доповіді членів комісії ЦК КП(б)У з перевірки ситуації у Донбасі. Виступаючі критикували репресії проти ІТП, практику “шахт виправних робіт”, жахливі побутові умови у регіоні, відсутність питної води, “неймовірне обурення людей та дуже негарний політико-моральний настрій командного складу”. З’ясувалося, що у першому кварталі 1937 р. змінилося 20% керівників шахт, з них 35% - головних інженерів, 22,5% - завідуючих.

Секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич розцінив такі події як результат паніки. Він заявив: “Коли на початку 1936 р. видобуток вугілля йшов увесь час нижче за план, замість того, щоб узяти тверду лінію, мобілізувати маси – вдарилися у панічне становище. Людей побили більше, ніж слід”. Він повідомив, що наприкінці 1936 р. Сталін дав завдання переглянути судовості ІТП. Для проведення відповідної роботи створювалася державна комісія⁴².

За наслідками наради, 13 травня 1937 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову “Питання вугільного Донбасу у зв’язку з рішенням РНК СРСР та ЦК ВКП(б)”, якою зобов’язав судові органи у місячний термін переглянути усі справи керівників вугільної промисловості, засуджених з 1933 р.⁴³ Роботу очолювала державна комісія, яка працювала 2 місяці. 27 липня 1937 р. Ф.Шумяцький надіслав С.Косіору доповідну записку, у якій зазначалося, що комісія закінчила роботу. Перевірка охопила 1184 справ на 1745 чоловік, розглянутих судами Донецької області з 1 січня 1933 р. до 1 травня 1937 р. Не розглянутими залишилися близько 400 справ у народних судах області та справи з контрреволюційних злочинів, що перебували в архіві Донецького УНКВД. Серед перевірених справ причинами їх виникнення були:

	1933	1934	1935	1936	1937	Всього
Аварії зі смертельними наслідками	33	61	79	136	62	371
Аварії з каліцтвом	14	18	27	56	26	141
Інші (з переважно економічними наслідками)	104	217	135	152	64	672
Всього	151	296	241	344	152	1184

Аналіз цих показників показує різке зростання аварійності на шахтах, що супроводжувалося людськими жертвами. Так, у 1936 р. кількість аварій зі смертельними наслідками зросла майже у 2 рази у порівнянні з 1935 р. Аналогічна ситуація виникла у 1937 р.

Уявлення про кількість засуджених керівників дають дані зі справ, розглянутих комісією:

	1933	1934	1935	1936	1937	Всього
Оперативний командний склад вугільної промисловості	157	268	275	285	157	1142
Адміністративно-господарський склад	10	5	3	8	-	26
Робітники	72	169	95	158	66	560
Всього	239	442	373	451	223	1728

Як бачимо, цифри зростали протягом 30-х рр. У перші місяці 1937 р. ця тенденція посилилася. Ще більш показовим є те, що результати діяльності комісії ЦК КП(б)У не призвели до амністування значної кількості засуджених: вирок скасували або пом'якшили 413 чоловікам, вирок без змін – 1009 чоловік, ініціювали прохання перед ЦВК УРСР щодо зняття судимості відносно 323 чоловік. У висновках комісія заявила, що головною причиною зростання аварійності у вугільній промисловості «є шкідницька діяльність ворогів»⁴⁴. Отже, ніякого «пом'якшення» репресивної практики не відбулося.

Серед документів архівних фондів політбюро, відділів ЦК ВКП(б), особистих фондів Сталіна, Молотова, Кагановича (зберігаються у РДАСП) не вдалося знайти свідoctв того, що результати діяльності комісії були відомими вищому політичному керівництву СРСР. Але відомо, що курс на посилення репресій не тільки зберігався й суттєво посилювався з другої половини 1937 р. У Донецькій області в липні 1937 р. С. Саркісова та багатьох його колег арештували як «ворогів народу». Незабаром їх розстріляли. З 76 членів обкому партії, обраних у травні 1937 р., у червні залишилося лише 6 чоловік⁴⁵.

Новий перший секретар обкому КП(б)У Е. Прамнек добився переводу з Горького до Сталіно свого найближчого оточення. Проте сам був фігурантом «Латиської контрреволюційної націоналістичної організації», яку розробляли чекісти. 22 серпня 1937 р. на пленумі Донецького обкому КП(б)У він виступив за «викорчовування решток воро-

гів”, широку зачистку Донбасу “від куркулів, націоналістів та іншої наволочі...”. Керівник донецьких комуністів визнавав, що економіка області перебувала у хаотичному стані, але задавав питання: “У чому ж справа – невміння, небажання працювати або щось більше?”

На нараді секретарів парткомів та ІТП вугільних шахт Прамнек зробив наголос: “Нам стало відомо, що деякі ітеперівці запропонували дружинам підготувати валізи на випадок, якщо доведеться “поїхати у відрядження”. Підстав для хвилювань немає. По-перше, слідство виявило, що заарештовані дійсно є ворогами, наволоччю. Ми повинні тільки радіти, що ці вороги заарештовані... У багатьох виникає нерозуміння, чому Донбас, що завжди був фортецею більшовизму, опинився засміченим ворогами, мерзотниками?” Відповідь давалася недвозначна: винне капіталістичне оточення, тому “необхідно пам’ятати, що у Донбас, як найбільш важливий центр, завжди будуть засилатися вороги, шпигуни, диверсанти”⁴⁶. Отже, партійні керівники Донбасу опинилися у трагічному колі репресивної риторики та практики. Вони підтримували дії вищого керівництва Компартії щодо підштовхування репресій, але самі неминуче підпадали під репресивний молох.

У вересні 1937 р. для ліквідації наслідків “шкідництва” до Донбасу приїхав один з найближчих соратників Й.Сталіна – Л. Каганович, призначений наркомом важкої промисловості СРСР. Він виступив на зльоті стахановців: “коли ведемо розмову щодо шкідництва, можемо твердо сказати: отримали поразку шпигуни та розвідники, отримали поразку їхні господарі – німецько-японські та інші фашисти”. Але «поразка» не означала зупинку державного терору. Репресії продовжувалися. Недарма Каганович закидав учасникам: “Політична пильність не набула у вас того конкретного повсякденного характеру, який ця пильність повинна мати, інакше вона перетвориться у фразу”⁴⁷.

Через місяць, у жовтні 1937 р. на зустрічі у Кремлі з керівниками промисловості та стахановцями вугільної й металургійної промисловості Сталін виголосив дуже показову фразу: “Керівники можуть приходити та йти, але народ залишається, та завжди буде жити”⁴⁸.

Такі висловлювання вищих керівників СРСР мали політичний підтекст: вони перекладали провину за недоліки в економіці на керівні господарські та партійні кадри. У останні місяці 1937 р. органи НКВД арештували біля 140 керівних працівників Донбасу – директорів заводів та шахт, головних інженерів й партійних керівників. Списки арештованих затверджував власноручно Каганович⁴⁹.

За участю деяких з них керівництво СРСР вирішило провести відкритий судовий процес, щоб показати населенню “справжніх шкідників та дезорганізаторів” вугільної промисловості. У жовтні 1937 р. у

Будьоновському районі арештували керівника тресту “Будьоноввугіль” С. Володарського (як “учасника контрреволюційного троцькістського підпілля”), головного інженера цього ж тресту І. Штеренсона (“завербований у 1935 р. польським розвідником Літським для шпигунської діяльності”), виконуючого обов’язки головного інженера шахти “Капітальна – 9” Д. Ярославцева (“завербований Літським для шпигунської роботи”), колишнього головного інженера шахти “Капітальна – 9” Н. Процикова (“у минулому офіцер, учасник білогвардійських каральних загонів”), механіка шахти “Капітальна – 9” С. Толстикова, начальника дільниці цієї шахти І. Шишкіна.

Усі вони – молоді інженери, які отримали освіту у радянських вузах. С. Володарський був відомий як організатор диспетчеризації шахт. Допитував їх особисто донецький обласний прокурор Р. Руденко та новий начальник обласного УНКВД Д. Соколінський. За допомогою тортур, психологічного тиску, фальсифікації протоколів допитів слідчі отримали зізнання арештованих, що “перебуваючи у контрреволюційній троцькістській організації, організовано займались шкідництвом у промисловості, здійснювали терористичні акти, завали лав, виводили з ладу механізми, зривали стаханівські методи праці, організовували саботаж квітневого рішення ЦК та РНК”⁵⁰.

Публічне проведення судового процесу супроводжувалося активною пропагандистською кампанією. Обласні, районі газети, багатотиражки заповнили матеріали, що підсудні є учасниками “антирадянської терористичної та шкідницької організації”. За завданням Саркісова вони довели трест до “глибокого прориву”. У залі суду Руденко спитав Володарського, чи ставили його дії під загрозу життя багатьох робітників. Той відповів, що “так”. Ще один зі звинувачених на питання про те, чи входили знущання каліцтва, вбивства до обов’язків їх “контрреволюційної організації”, дав позитивну відповідь. Після таких заяв Руденко підкреслював, що усі злочини підсудні зробили з метою озлобити робітників проти радянської влади. Збиті з пантелику шахтарі вимагали нещадної розправи з “шкідниками”. П’ять звинувачених осудили до розстрілу⁵¹.

Кілька таких процесів провели у Донбасі у 1938 р. Але основну кількість людей у вугільній промисловості арештували у ході масових репресивних операцій. На жаль, поки що не маємо повних й достовірних підрахунків щодо масштабів репресій у галузі. Відомо, що у другій половині 1937 р. у ході тільки однієї, так званої “куркульської операції” (відповідно до рішення політбюро ЦК ВКП(б) та оперативного наказу НКВД № 00447) в Україні арештували: у містах 27 714 осіб, у селах 55 408 чол. З них у колгоспах – 25 716 чол., радгоспах – 2 730,

промислових підприємствах – 7709, будівництві – 1358, на транспорті – 3762, у радянських установах – 4593, осіб без визначеного роду занять – 33 006.

Із загальної кількості арештованих у промисловості на вугільну галузь припадало 3192 чол., металургійну – 2006, машинобудівну – 1108, хімічну – 389, рудну – 258, енергетичну – 155, оборонну – 219, цукрову – 952⁵².

У 1938 р. репресії у вугільній промисловості тривали. М. Хрущов у вище згаданій промові на XIV з’їзді КП(б)У відзначив: “Донбас та його шахти були засміченими троцькістами, правими й усілякими іншими шпигунами. Ворожа робота Саркісова виявилася відчутною. Після Саркісова був ворог народу – шпигун Прамнек. Крім того, не потрібно забувати, що під час ліквідації куркульства багато куркулів пішли до Донбасу та проводять там свою шкідницьку роботу, свою підривну роботу – псують машини, створюють на шахті аварії... У Донбасі тепер почистили усіх цих саркісових, прамнекових, усю цю ворожу публіку. Нам потрібно нині, водночас з очищенням, підняти роботу з саботажниками, які зривають накази народного комісару важкої промисловості”⁵³.

У цей час Л. Каганович знов перебував у Донбасі. УНКВД Донецької області на чолі з П. Чистовим продовжувало розглядати усі негаразди на шахтах як наслідок “шкідницької й підривної діяльності контрреволюційних організацій”. Чистов надсилав Кагановичу доповідні записки та протоколи тексти допитів арештованих, з яких зрозуміло, що за неповних перших п’ять місяців 1938 р. на шахтах сталося 8072 аварії. Донбас недовиконав план на 1 млн. тон вугілля. Реакція Кагановича була промовистою: він підкреслював у доповідних записках та протоколах соціальне походження арештованих: “куркуль”, “колишній підрядчик” і т.д.⁵⁴. Це означало, що вище політичне керівництво СРСР оцінювало негативні аспекти економічних процесів, як наслідок дій “класово ворожих елементів”.

Масові репресії у Донбасі, як і у всій країні, тривали до середини листопаду 1938 р., коли їх зупинило політбюро ЦК ВКП(б). Скільки арештували та засудили осіб, які працювали у вугільній галузі та промисловості, в цілому, сказати важко. Статистичних підрахунків вченими не зроблено. Але відомо, що в 1937–1938 рр. в Україні арештували 265 669 осіб (0,9 відсотка населення), значну частину з яких розстріляли. Якщо уважно вивчати нещодавно опублікований аналіз “чекістської статистики”, то побачимо, що за кількістю на першому місці опинились репресовані за “національними лініями” (31,3 %), на другому — колишні куркулі (18,2 %), на третьому — “учасники буржуазних

націоналістичних організацій” (16,7 %). Отже, вістря “великого терору” прийшлося на представників етнічних груп, які мали своїх одноплемінників у сусідніх державах, так званих “куркулів” та “українських націоналістів”⁵⁵.

Дані підтверджують думку, що головною причиною масових репресій 1937-1938 рр. було намагання Сталіна та його оточення соціально «вичистити» країну, позбавитися від потенційної «п'ятої колонії» в умовах зростаючої загрози Другої світової війни. Радянське керівництво вирішило за допомогою соціальної інженерії досягти більшої соціальної та національної однорідності суспільства, до того ж, консолідувати його шаленим ідеологічним тиском та брудними пропагандистськими маніпуляціями. Очевидно, що економічні проблеми не були джерелом “великого терору”, але за допомогою масових репресій радянські лідери спробували подолати негативні аспекти економічних процесів в країні.

Наскільки «великий терор» вплинув на економічні показники функціонування сільського господарства та вугільної промисловості республіки? Слід зазначити, що 1937-1938 рр. виявилися врожайними. Середня врожайність зернових в Україні у 1937 р. склала 11,8 центнерів з га, в 1938 р. – 12,3-12,5 цнт. з га, тобто, нарешті, досягла рівня 1913 р. Відносно високими були валові збори зерна та державні хлібозаготівлі, що мали важливе значення для централізованого постачання населення продовольством. У 1937 р. хлібозаготівлі в республіці склали 6 142 600 тонн, а в 1938 р. – 6 229 504 т. Якщо на початку 1937 р. загрозу нового голоду в Україні керівництво СРСР відвернуло за рахунок зменшення планів хлібозаготівель, то наприкінці 1937 р. республіка майже виконала, а в 1938 р. перевиконала збільшенні плани поставок державі сільськогосподарської продукції. Два врожайних роки підряд мінімізували наслідки масових репресій для сільськогосподарського виробництва. Проте життя селян було далеко від заможного. Більше 40% колгоспів республіки видавали на трудовень від 1 до 3 кілограмів збіжжя, понад 50% колгоспів платили на трудовень до 60 копійок⁵⁶.

Вивчення офіційних статистичних даних надає можливість зробити припущення, що у вугільній промисловості негативний вплив репресій на економічну ситуацію виявився набагато більшим, ніж уявляло керівництво СРСР. Офіційні показники видобутку вугілля в СРСР та УРСР згруповані у таблиці:⁵⁷

(млн. тон)

Роки	СРСР	УРСР
1933	76,3	45,4

1934	94,2	54,6
1935	109,6	61,5
1936	126,8	68,3
1937	128,0	69,0
1938	133,3	72,8

Аналіз даних свідчить, що видобуток вугілля в Україні у 1936-1938 рр. зріс на 6,5%, в СРСР – 5,1%. Проте у 1933-1935 рр. зростання видобутку вугілля в СРСР складало 43,6%, в Україні – 35,4%. Отже, уповільнення темпів склало 5-6 разів.

Не випадково на XV з'їзді КП(б)У (13-17 травня 1940 р.) Хрущов заявив, що у березні 1940 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР вимушені були прийняти постанову про роботу вугільної промисловості Донбасу. У ньому зазначалось, що за 1937-1939 рр. видобуток вугілля зріс лише на 6%. Хрущов конкретизував, що у 1938 р. вугільна галузь України виконала план на 93,6%, а у 1939 р. – 95,1%. Крім того, республіка не виконувала у 1937-1938 рр. планів виплавки чавуну та сталі, виробництва багатьох промислових товарів⁵⁸.

Зрозуміло, що радянська практика полягала у щорічному збільшенні планових показників. Але натуральні показники виробництва, за статистичними даними, збільшувались дуже повільно, у межах можливих статистичних похибок та викривлень. Це свідчить, що промисловість республіки “тупцювала на місці”, майже не розвивалась.

Таким чином, “великий терор” 1937-1938 рр. став одним з чинників, що посилили суперечливі тенденції в економіці, певним чином загальмували економічний розвиток УРСР. Утім, для подальших обґрунтованих висновків потрібне комплексне дослідження здійснення репресій в економіці та динаміки економічних процесів в Україні у другій половині 1930-х – на початку 1940-х рр.

Примітки

¹ Певним підсумком досліджень українськими істориками проблем політичних репресій у широкому історичному контексті стала колективна монографія “Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси. – К., 2002.

² Наприклад, див. написаний Ю.Шаповалом розділ VII “Переддень і апогей великого терору” // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси. – К., 2002. – С. 400-495.

³ См.: Khlevniuk O. The Objectives of the Great Terror // Soviet History, 1917-1953:Essais of Honour of R.W. Davies. – New York. 1995. – С. 158-176. Таке пояснення характерне для переважної більшості вітчизняних дослідників. На-

приклад, див.: Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003.

⁴ Weinberg R. Purge and Politics in the Periphery: Birobidzan in 1937 // *Slavic Review*. – 1993. - № 52:1 (Spring). – С. 13-27; Stalinist Terror: new perspectives / eds. Getty J.A., Manning R.T. – Cambridge: CambridgeUniversity Press, 1993; Getty A., Naumov O.V. The Road to Terror: Stalin and Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939 – New Haven, 1999; Harris J. The Purging of Local Cliques in the Ural Region, 1936-7 // *Stalinism: New Directions*. – London, 2000. – С. 262-286.

⁵ Масові репресивні операції активно досліджуються у світовій історіографії. Див.: Юнге М., Биннер Р. Как террор стал «Большим». Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. – М., 2003.

⁶ Одним з перших в українській історіографії проблеми “кадрової революції” досліджував Ю.І.Шаповал. Див: Шаповал Ю.І. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.

⁷ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 502. – Арк. 39; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1465. – Арк. 139.

⁸ Крім окремих регіональних досліджень, див.: Шаповал Ю.І. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.

⁹ Реабілітовані історією. У 27 томах: Донецька область. Книга перша. Науково-документальні нариси. - Донецьк, 2004

¹⁰ Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. – Донецьк, 1996.

¹¹ Бут О.М., Добров П.В. Економічна контрреволюція в Україні в 20-30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. Видання друге, виправлене і доповнене. – Донецьк, 2002.

¹² Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки. – К., 2002.

¹³ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 7164. - Арк. 103.

¹⁴ Ситуацію з нестачею продовольства, окремі настрої населення в Україні див.: ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 7164. – Арк. 26, 34-35, 38, 48, 73, 81.

¹⁵ Там само. - Оп. 1. - Спр. 516. – Арк. - 13. Як часто траплялось у радянській управлінській системі, незадоволення Сталіна персонально М. Демченком викликалось також конфліктами між керівниками Харківського обкому партії.

¹⁶ Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. – К., 1990. – С. 455-456.

¹⁷ Див.: ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 7065, 7126, 7127, 7128, 7134, 7137, 71387141, 7143.

¹⁸ Прізвища прокурора Одеської області встановити не вдалося.

¹⁹ ЦДАГО України. - Ф. 1. - оп. 20. - Спр. 7169. - Арк. 86-92.

²⁰ Архів Гуверівського інституту війни, революції та миру. – Ф. 89. - Перелік 48. - Документ 12. – Арк. 1.

²¹ Там само. – Документ 15. – Арк. 1.

- ²² Там само. - Документ 18. - Арк. 1. Постанову ЦК ВКП(б) від 10 вересня 1937 р. відправили на місця 11 вересня у вигляді директиви РНК СРСР та ЦК ВКП(б).
- ²³ Так в тексті документу.
- ²⁴ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 7171. - Арк. 124-132.
- ²⁵ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі - РДАСП). - Ф. 82. - Оп. 2. - Спр. 887. - Арк. 151-153, 164-165.
- ²⁶ Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... - С. 84-85.
- ²⁷ Фицпатрик Ш. Как мыши кота хоронили. Показательные процессы в сельских районах СССР в 1937 г. // Судьбы российского крестьянства. - М., 1996. - С. 390.
- ²⁸ Докладніше щодо статистики див.: Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... - Донецьк, 2003.
- ²⁹ Юзеф Пілсудський провідний політик Польщі.
- ³⁰ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 548. - Арк. 2-3.
- ³¹ Докладний опис стаханівського руху можна знайти в: Хлевнюк О.В. Сталин и Орджоникидзе. Конфликты в Политбюро в 30-е годы. - М., 1993. - С. 55-66. Також див.: Siegelbaum H. Lewis. Stahanovism and the Politics of Productivity in the USSR. Cambridge, 1988; Thurston Robert. The Stahanovite Movement: The Background to the Great Terror in The Factories, 1935-1938 // Stalinist Terror: New Perspectives. Getty J. Art., Manning T. Roberta, eds. - Cambridge, 1993.
- ³² Докладніше щодо ситуації у вугільній промисловості та заявах С.Саркісова - колишнього троцькіста, якого виключали з партії у 1927 р., відправляли на заслання, див.: Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим... - С. 46-50.
- ³³ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі... - С. 319.
- ³⁴ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 7171. - Арк. 35, 38-42.
- ³⁵ Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим... - С. 55.
- ³⁶ Там само. - С. 58.
- ³⁷ Там само. - С. 63.
- ³⁸ Там само. - С. 65.
- ³⁹ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 487. - Арк. 17, 22, 29, 32.
- ⁴⁰ РДАСП. - Ф. 17. - Оп. 3. - Спр. 987. - Арк. 14, 58.
- ⁴¹ Правда. - 1937. - 29 травня.
- ⁴² ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 7115. - Арк. 67, 86, 90, 167.
- ⁴³ Там само. - Оп. 6. - Спр. 439. - Арк. 93, 98.
- ⁴⁴ Там само. - Оп. 20. - Спр. 7171. - Арк. 43-45, 47.
- ⁴⁵ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі... - С. 317.
- ⁴⁶ Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим... - С. 76-78.
- ⁴⁷ Державний архів Донецької області. - Ф. 326. - Оп. 1. - Спр. 997. - Арк. 76-77.
- ⁴⁸ Частина виступу з критикою керівництва вугільної галузі Й.Сталін викреслив перед публікацією. На цій зустрічі Л.Каганович стверджував, що у наслідок “шкідництва троцькістсько-бухаринських найманців” вугільна промисловість опинилася у тяжкому становищі. Цю частину стенограми зустрічі Й.Сталін також викреслив перед публікацією. Див.: Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі... - С. 324.

⁴⁹ Медведєв Р., Хмелинський П. Останній із сталінського оточення. Лазар Каганович на тлі епохи // Вітчизна. – 1990. - № 5. – С. 144-145; Шаповал Ю. Лазар Каганович. – К., 1990. – С. 35. Роль Л.Кагановича у репресіях в Донбасі ще мають з'ясувати історики. У вересні 1937 р. на пленумі ЦК КП(б)У Е.Прамнек заявив, що Каганович здійснив “гігантську роботу” у боротьбі з шкідниками в Донбасі. Див.: ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 539. - Арк. 41.

⁵⁰ Виконуючий обов'язки прокурора УРСР Л. Яченин наприкінці жовтня – на початку листопада 1937 р. докладно інформував Косіора про підготовку до “Будьонівського процесу”. Див.: ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 7169. - Арк. 15; спр. 7171. - Арк. 62.

⁵¹ Бут А.Н., Добров П.В. «Экономическая контрреволюция» в Украине в 20-30 годы XX в. – Донецк, 2000. – С. 240-250; Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі... – С. 322.

⁵² Дані з Галузевого Державного архіву СБУ люб'язно надані кандидатом історичних наук О. Бажаном.

⁵³ ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 1. - Спр. 548. - Арк. 9-11.

⁵⁴ РГАСПІ. – Ф. 81. - Оп. 3. - Спр. 231. – Арк. 133-176.

⁵⁵ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... – С. 119, 242, 275–277.

⁵⁶ ЦДАВОВУ України. - Ф. 318. - Оп. 1. - Спр. 780. - Арк. 27-28; ЦДАГО України. – Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 584. – Арк. 149; спр. 589. – Арк. 207; оп. 20. - Спр. 548. – Арк. 17, 29, 35-36.

⁵⁷ Народное хозяйство СССР. Статистический сборник. – М., 1956. - С. 67; Советская Украина за 20 лет. – К., 1938. – С. 17; Основные показатели работы угольной промышленности. Оттиск приложения к еженедельному Статистическому бюллетеню ЦСУ СССР № 38 (488) от 18 октября 1958 года// ЦДАВОВУ України. - Ф. Р-582. - Оп. 3. - Спр. 5759. - Арк. 6 зв.; Ф. 318. - Оп. 1. - Спр. 1542. - Арк. 16; спр. 1465. – Арк. 75.

⁵⁸ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 609. – Арк. 14-15, 20; ЦДАВОВУ України. Ф. – 318. - Оп. 1. - Спр. 780. - Арк. 30-31, 33, 36; спр. 1465. - Арк. 93, 97, 139.